

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՏԻՏՂՈՍԱԿԻՐ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ «ԱԴՐԲԵՋԱՆՅԻ» ԱՆՎԱՆԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Անուշ Հարությունյան

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ anushharutyunyan97@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 06.01.2022, գրախոսվել է 07.01.2022, ընդունվել է տպագրության 12.12.2022

DOI: 10.53548/0320-8117-2022.3-122

Ներածություն

ԽՍՀՄ փլուզումն ակտիվացրեց միջէթնիկ հակամարտությունների մի ողջ համախումբ, որը տարիներ շարունակ լռեցրել կամ փորձել էր լռեցնել խորհրդային կենտրոնական իշխանությունը: Գաղտնիք չէ, որ խորհրդային իշխանության ազգային քաղաքականությունը երկակի ազդեցություն ունեցավ ԽՍՀՄ-ի մաս կազմող ժողովուրդների ինքնության որոշարկման վրա՝ այն առումով, որ, մի կողմից, դատապարտվում էին ազգայինի դրսևորումները՝ «ազգայնականության» պիտակավորմամբ, հիմնականում այն ժողովուրդների շրջանում, որոնք ունեին վաղուց ի վեր ձևավորված հստակ ազգային ինքնություն, մյուս կողմից՝ քայլեր էին արվում ձևավորելու, արագացնելու կամ առհասարակ ստեղծելու ազգային ինքնություն այն հանրույթների շրջանում, որոնց էթնիկ գիտակցումը թերի էր, անհստակ կամ չէր համապատասխանում ԽՍՀՄ-ի ներքին և արտաքին առաջնահերթություններին: Այս համատեքստում քննարկման ուշագրավ առարկա է Ադրբեջանական ԽՍՀ բնակչության տեսակարար հատվածը կազմող թյուրքալեզու մահմեդականների ինքնության և էթնանվան հարցի շուրջ տեղի ունեցած զարգացումների խնդիրը 1920-1930-ական թթ.:

Էթնանվան գոյությունը սերտորեն կապված է տվյալ հանրույթի կամ ժողովրդի էթնոհամախմբման աստիճանի արտահայտման հետ: Ոլորտի հետազոտողները գրեթե միակարծիք են էթնոնիմի՝ էթնոհամախմբման գործընթացում մեծ դեր ունենալու հարցում: Ակադ. Յու. Բրոմլեյը գրում է, որ «էթնոսի անդամների սեփական խմբային միասնության գիտակցումն ընդունված է անվանել էթնիկ ինքնագիտակցություն, որն արտաքնապես արտահայտվում է էթնոնիմի միջոցով»¹: Իսկ ամերիկացի հետազոտող Է. Սմիթի մեկնաբանմամբ՝ «...առանձին էթնիկ ինքնության ընկալումը սկսվում է

¹ Бромлей 1983, 56.

այն ժամանակ, երբ բնակչությանը տրվում է կոլեկտիվ սեփական անուն (ինքնանուն), որն ընդգծում է նրա առանձին հատվածների միասնականությունը, և այն ժամանակ միայն, երբ այդ անունն ընդունվում է հանրային բոլոր անդամների կողմից, որոնք գիտակցում են իրենց յուրահատկությունը»²: Սեփական յուրահատկության գիտակցման գործընթացն Արևելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու մահմեդականների շրջանում սկսվել էր քննարկվող ժամանակահատվածից մի փոքր վաղ, սակայն վերջնական էթնանվան հաստատումը տեղի ունեցավ ոչ այնքան որպես էթնոհամախմբման բնականոն գործընթացի ավարտ, որքան իբրև խորհրդային ազգային քաղաքականության, արտաքին և ներքին առաջնահերթությունների համադրման հետևանք:

Նախախորհրդային շրջանի էթնիկ խմորումները

Արևելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու մահմեդական բնակչությունը մինչև խորհրդային իշխանության հաստատումն անցել էր ինքնության խմորումների որոշակի փուլերով, որոնց հետևանքով թեև տեղի էր ունեցել որոշակի էթնոհամախմբում, սակայն գործընթացը դեռ անավարտ էր, որը հստակ արտահայտվում է և՛ ընդհանրական ինքնանվան (էնդոէթնոնիմի) բացակայության, և՛ մյուս ժողովուրդների կողմից տրված անվան (էքզոէթնոնիմի) անհստակության մեջ:

XIX դարում երկրամասի թյուրքախոսների մեջ, որպես ընդհանրական ինքնանվանում, տարածված էր «մահմեդական» եզրույթը, որը դեռ նոր ընթացող էթնոհամախմբման և միասնական էթնանվան բացակայության պայմաններում առաջնային դիրք էր մղում կրոնական ինքնությունը³: XIX դ. երկրորդ կեսին աստիճանաբար ձևավորվեց մահմեդական մտավորականությունը, որն արմատավորեց գրավոր թյուրքալեզվությունը՝ շնորհիվ թյուրքալեզու գրականության և մամուլի: Թյուրքականության արմատավորումը խրախուսում էր նաև ցարական Ռուսաստանը, որպեսզի խզի երկրամասի պատմական, մշակութային կապն Իրանի հետ: Հենց թյուրքալեզու մամուլի էջերում են առաջին անգամ շոշափվում էթնիկ ինքնության գիտակցման թուլության և ինքնանվան բացակայության հարցերը⁴: Օսմանյան կայսրությունում տարածված պանթյուրքիզմի գաղափարը և դրա իրա-

² Smith 2009, 46.

³ Գալստյան 2017, 42:

⁴ Aşirli 2009, 37-38. Հմմտ. Swietochowski 1985, 32:

գործմանն ուղղված քայլերն էլ ավելի լայն թափ հաղորդեցին թյուրքականությանը: Նման զարգացումները պարարտ հող նախապատրաստեցին Առաջին աշխարհամարտի հայտնի պայմաններում թյուրքական զորքի անմիջական մասնակցությամբ 1918 թ. ադրբեջանական պետության ստեղծման համար: Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության գոյության կարճատև շրջանում թյուրքալեզու բնակչությունն անվանվեց «թուրք», մերժվեց «թաթար» անվանումը: Այս մասին թուրք պատմաբան Ն. Նեսիբլին գրում է. ««Թուրք» բառը որպես էթնանուն առաջին անգամ (նույնիսկ Թուրքիայից առաջ) դարձավ պաշտոնական: Ազգային կրթական համակարգ ներդնելու փորձ կատարվեց, նախաձեռնվեց ազգային մշակույթի զարգացումը, այսինքն՝ ազգային գաղափարախոսությունն իրագործելու ուղղությամբ պատմական քայլեր ձեռնարկվեցին: Ցավոք, այս ընթացքը տևեց 23 ամիս, և «ավանդաբար թրքության ու իսլամի թշնամի Ռուսաստանը» 1920 թ. ապրիլին՝ այս անգամ կոմունիստ անունով, նվաճեց Հյուսիսային Ադրբեջանը»⁵: Սակայն բնակչության էթնիկ նույնականացումը դեռևս մեծ մասամբ կրոնական աստիճանի վրա էր: XIX դ. ռուսական բոլոր պետական վավերագրերում Արևելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու մահմեդականներն անվանվում են «թաթար», «կովկասյան թաթար», «ադրբեջանական թաթար»⁶՝ վերջիններիս Ղրիմի թաթարներից տարոտոշելու համար⁷: Սա ռուսերենում մահմեդական թյուրքալեզուներին տրվող «թաթար» բառի ընդհանրական կիրառման արտահայտությունն էր⁸: Խորհրդային առաջին տարիների վավերագրերում շարունակում էր կիրառվել «թուրք» անվանումը: «Ադրբեջանցի» էթնանունը բացակայում էր նաև 1926 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած առաջին համամիութենական մարդահամարի ժամանակ⁹:

Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ, ապա ԽՍՀՄ-ի ստեղծմամբ սկսվեց Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդականների ինքնության տատանումների մի ողջ շրջափուլ, որն այդուհետև ուղեկցվելու էր ԽՍՀՄ-ի արտաքին և ներքին քաղաքականության ուղեգծին համահունչ: Հենց խորհրդային իշխանության շրջանում էր, որ Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետության տիտղո-

⁵ Nesibli 2001, 143.

⁶ Նման պարագայում, «ադրբեջանական» ասելով, նկատի է առնվում աշխարհագրական միավորը, այն էլ սխալմամբ, բայց ոչ Ադրբեջան պետությունը:

⁷ Вейденбаумъ 1888, 120.

⁸ Yilmaz 2013, 513.

⁹ Համամիութենական մարդահամար 1926 թ. 1930, 3:

սակիր ժողովրդի¹⁰ նկատմամբ պետականորեն կիրառվեց «ադրբեջանցի» անվանումը՝ իր ողջ անհատականությամբ և հետագա հիմնավորման անհրաժեշտությամբ: Այդ ժողովրդի էթնոնիմի խնդիրը «լուծվեց» խորհրդային իշխանության հաստատումից ավելի քան մեկուկես տասնամյակ անց: Այդպիսի հանգուցալուծումը պետք է դիտարկել որպես ԽՍՀՄ-ի ներքին՝ գաղափարախոսական և արտաքին աշխարհում, մասնավորապես Թուրքիայում և Իրանում ընթացող զարգացումների համադրման արդյունք¹¹:

ԽՍՀՄ ազգային քաղաքականությունը 1920-1930-ական թթ.

Թեև ազգայնականությունը խստորեն դատապարտվում էր ԽՍՀՄ-ում, սակայն որոշ դեպքերում պետական քաղաքականությունն ուղղված էր «հանրապետության ներսում տիտղոսակիր էթնոսի համախմբմանը և նրա դիրքերի ամրապնդմանը»¹²: ԽՍՀՄ ազգային քաղաքականության սկզբունքը էթնոտարածքային էր, այսինքն՝ յուրաքանչյուր վարչական միավորի սահմանները պետք է համապատասխանեին տվյալ էթնոսի տարածման սահմաններին: Թեև գործնականում բազմաթիվ են օրինակները, երբ վերոնշյալ սկզբունքը խախտվել է տարածքային վեճերը «լուծելիս»: Յուրաքանչյուր միութենական հանրապետություն կապվում էր մի որոշակի էթնիկ հանրության՝ այսպես կոչված, «տիտղոսային» էթնոսի հետ: Սա ուղիղ ձևով նպաստեց որոշ շրջաններում, հատկապես Խորհրդային Ադրբեջանում, էթնիկ ինքնության զարգացմանը, քանի որ խորհրդային կենտրոնական իշխանություններն Այսրկովկասի երեք խորհրդային պետություններից կարևորություն էին վերագրում առանձնապես Ադրբեջանին¹³, որտեղից սոցիալիստական հեղափոխությունն իբրև թե պետք է տարածվեր Արևելքում՝ Իրանում և Թուրքիայում: Ադրբեջանն Արևելքում կատարում էր նույն դերը, ինչն Արևմուտքում վերապահված էր Ուկրաինային: Սա հստակ տեսանելի է 1923 թ. ՌԿ(բ)Կ XII համագումարում ազգությունների վերաբերյալ Ստալինի զեկուցման մեջ. «Մեր Միությանը ողջ Արևելքը նայում է որպես փորձադաշտի: Մենք այս միության շրջանակում ճիշտ կլուծենք ազգային հարցը դրա գործնական

¹⁰ «Տիտղոսակիր ժողովուրդ» եզրույթը գիտական շրջանառության մեջ է մտել XIX դ.՝ փոխարինելով «բնիկ ժողովուրդ» եզրույթին պետության կամ պետական միավորի բնակչության գերիշխող մասին բնութագրելու համար: Սովորաբար ընդունված է «տիտղոսակիր» համարել պետության բնակչության այն մասը, որը կազմում է մեծամասնություն, և որից ծագում է պետության անվանումը:

¹¹ Yilmaz 2013, 513.

¹² Հոլյան 2007, 26:

¹³ Smith 1999, 63.

ներդրմամբ, մենք այստեղ, այս Միության շրջանակում իրական եղբայրական հարաբերություններ կկառուցենք ազգերի միջև»¹⁴: Կոմունիստական կուսակցության առջև խնդիր էր դրված կարճ ժամկետներում Ադրբեջանը վերածել «իմպերիալիզմի ճիրաններից ազատագրման դրոշակակրի» և որպես դրական մոդել ծառայեցնել արևելյան ժողովուրդների համար¹⁵: Բացի այդ, Խորհրդային Ադրբեջանի նման կարգավիճակը խորհրդային կենտրոնական իշխանության կողմից օգտագործվում էր ընդդեմ Արևմուտքի՝ մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի, որոնք ունեին Միջին Արևելքից մինչև Հնդկաստան ձգվող՝ մահմեդականներով բնակեցված գաղութներ¹⁶:

ՌԿ(Բ)Կ XII համագումարը որոշում կայացրեց իրականացնել բնիկացման (коренизация) քաղաքականություն: Լայն իմաստով, այդ քաղաքականությունը նպատակ ուներ թուլացնել և կանխել ազգայնականության զարգացումը նախկին ոչ ռուս գաղութացված ժողովուրդների շրջանում¹⁷: Բուն իմաստով, միութենական հանրապետություններում կամ ազգային շրջաններում «կորենիզացիան» նշանակում էր ոչ ռուս, բնիկ ազգությունների ներկայացուցիչների ընդգրկում իշխանության մարմիններում և հասարակական կյանքի համար այնպիսի կարևոր ոլորտներում, ինչպիսիք էին կրթությունը, գիտությունը, արվեստը և այլն¹⁸: Նախատեսվում էր դրանով իսկ հաղթահարել մշակութային հետամնացությունը որոշ շրջաններում: «Համաձայն կուսակցության նոր քաղաքական գծի, պաշտոնապես ճանաչված խորհրդային բոլոր ազգությունները պետք է ունենային իրենց հաստատած «մեծ ավանդները», որոնք պետք է պահպանվեին, կատարելագործվեին և անհրաժեշտության դեպքում *ստեղծվեին* [ընդգծումը մերն է – Ա.Հ.] հատուկ մասնագիտացված անձանց կողմից հատուկ նշանակված հաստատություններում, որովհետև կոլեկտիվ գիտակցությունը, քաղաքական հավատարմությունը, պատմության վերակառուցումը և վերաիմաստավորումը, անհրաժեշտ պատմական ավանդների «հայտնագործումը» պետության ստեղծումն արդարացնելու միջոց են: Սրանք մարդկանց միավորելու, հանրոյթն ուժեղացնելու կամ երբեմն ինքնության զգացում և քաղաքական

¹⁴ Ստալին 1948, 265:

¹⁵ Վարդանյան-Այվազյան 2015, 93:

¹⁶ Бабаян 2012, 34.

¹⁷ Martin 2001, 127.

¹⁸ Չոլյան 2007, 31:

համերաշխություն ձևավորելու հիմնական գործոններն են»¹⁹: Իսկ այդ քաղաքականության առավել խորացված գործադրման անհրաժեշտություն կար այսրկովկասյան երեք երկրներից Ադրբեջանում, քանի որ անգամ կուսակցական շարքերում շարունակում էին տիրապետել օտարազգիները՝ տեղական կադրերի բացակայության պատճառով: 1925 թ. դրությամբ Կովկասում գտնվող ռուս 10.245 բուլճակներից 7795-ն Ադրբեջանում էին: Ադրբեջանական կոմկուսի շարքերում թուրքերը փոքրամասնություն էին²⁰, և կուսակցական ղեկավար պաշտոնները տրված էին ռուսներին ու հայերին: 1927 թ. դրությամբ ԽՄԿԿ-ի շարքերում միութենական հանրապետությունների և ազգային շրջանների տիտղոսակիր ժողովուրդների ներկայացուցիչների ներգրավվածության տոկոսային հարաբերակցությունն Այսրկովկասում հետևյալն էր. Հայաստան՝ 90,5%, Վրաստան՝ 55,4%, Ադրբեջան՝ 35,7%²¹: Ադրբեջանի կոմկուսի քարտուղար Ն. Նարիմանովը, ի պատասխան իրեն ազգայնական համարելու պնդման, նշում էր, որ «Սերգոն [Օրջոնիկիձեն] և Ստալինը չեն վստահում մեզ՝ *թուրքերիս*»²²: Այժմ անհրաժեշտ էր տեղական կադրերով ապահովել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին: Սա ազգային խնդրի լուծման հավանական միջոց կարող էր լինել ըստ Խորհրդային գաղափարախոսների, այսինքն՝ միութենական որևէ հանրապետության, ինքնավար հանրապետության կամ մարզի կամ ազգային շրջանի բնակչությունը կծանոթանար սոցիալիզմի գաղափարախոսությանը իր իսկ հայրենակցի միջոցով, որին ընկալում էր որպես յուրային: Սրանով պետք է որ բացառվեր ազգայնականության դրսևորումը: Սակայն որոշ դեպքերում դա ծաղկում ապրեց²³: Այլ կերպ ասած՝ եթե սկզբում Խորհրդային Ադրբեջանն իր բազմատարր բնակչությամբ կարող էր ծառայել որպես ինտերնացիոնալիզմի մոդել, ապա այժմ ինտերնացիոնալիզմից անցում կատարվեց նացիոնալիզմի²⁴: Բնիկացման կարևոր հիմքերից մեկն արաբատառ այբուբենի փոխարինումն էր լատինատառով, որի ջատագովը Խորհրդային Ադրբեջանում Աղամալի-օղլին էր: Արդեն 1923 թ. լատինատառ այբուբենը ստացավ արաբատառին հավասար կարգավիճակ, իսկ հաջորդ

¹⁹ Atabaki 2001, 80.

²⁰ Altstadt 1992, 123.

²¹ Национальная политика. ВКП(б) в цифрах 1930, 138.

²² Սա ևս մեկ փաստ է ժամանակի կուսակցական ղեկավարի կողմից «թուրքը» որպես էթնոնիմ օգտագործելու վերաբերյալ: Հմմտ. Altstadt 1992, 124:

²³ Баберовский 2003, 71.

²⁴ Бабаян 2012, 35.

տարի ամբողջությամբ անցում կատարվեց լատինատառ գրության, ինչն Ադրբեջանում շատ ավելի հեշտ եղավ նախկինում գրագիտության ցածր մակարդակի պատճառով: Սակայն միայն ներքին բազմաբնույթ զարգացումները չէին, որ կարող էին ազդակ դառնալ այնպիսի արմատական փոփոխության համար, ինչպիսին տիտղոսակիր ժողովրդի էթնանվան փոփոխությունն էր: Այս առումով անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նույն ժամանակաշրջանում Թուրքիայում և Իրանում ընթացող ներքին զարգացումները, ինչպես նաև այդ երկրների և ԽՍՀՄ-ի հարաբերությունները:

Ազգային քաղաքականությունը Թուրքիայի Հանրապետությունում

Առաջին աշխարհամարտում կրած պարտությունը, Օսմանյան կայսրության անկումն ու Հանրապետության հռչակումն ինքնության որոշարկման նոր խնդիրներ առաջացրին նաև Թուրքիայում: Քեմալականները ժառանգեցին մի հասարակություն, որում «թուրքական ինքնություն» հասկացությունը գրեթե ամբողջությամբ բացակայում էր²⁵: Նախկինում կիրառված «օսմանցի»-ն չէր կարող համապատասխանել ներկա դրությանն այն պարզ պատճառով, որ Օսմանյան պետություն գոյություն չուներ: Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիր Մուստաֆա Քեմալը հրաժարվեց պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունից, անջատեց թյուրքիզմը (türklük - էթնիկ թուրքականություն) պանթուրքիզմից (türkcülük - քաղաքական համաթուրքականություն)²⁶ և թուրքական ազգայնականությունը սահմանափակեց Թուրքիայի՝ տվյալ պահին գոյություն ունեցող տարածքով, ինչը բխում էր պատմական-քաղաքական կոնկրետ իրավիճակից, որը Քեմալի առջև դրել էր միասնական երկիր, միասնական թուրք ժողովուրդ և միասնական թուրքական ազգային պետություն ձևավորելու խնդիրը²⁷: 1927 թ. դեկտեմբերի 15-20-ը Թուրքիայում տեղի ունեցած՝ իշխող Հանրապետական ժողովրդական կուսակցության երկրորդ համագումարի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալն իր ճառում նշեց. «Թուրք ազգի արժանապատվությունն ու պատիվը որպես մեկ ազգ ապրելն է: Այս սկզբունքին կարելի է հասնել միայն լիակատար անկախություն ունենալով»²⁸: Նրանք ընդունեցին ազգի և պետության համահունչ կառուցման բանաձև, որն իր արտացոլումը գտավ «Թուրքիան»՝

²⁵ Ahmad 1993, 77.

²⁶ Բաղդասարյան 2001, 61:

²⁷ Բաղդասարյան 2001, 62:

²⁸ Atatürk 1970, 6.

որպես պետության և «թուրքը»՝ որպես էթնոսի անուն հաստատելու մեջ: 1923 թ. Թուրքիայի Հանրապետության հռչակմամբ պատմության մեջ առաջին անգամ հայտնվեց պետություն՝ հենված թուրք էթնանվան վրա²⁹: Ըստ ուսումնասիրողների՝ «Նախկինում «թուրք» (թյուրք) բառը, օսմանական կառավարող դասի ըմբռնմամբ, երկար ժամանակ եղել է «գեղջուկ» բառի հոմանիշ³⁰, այժմ «թուրք» ցեղանունը եկավ փոխարինելու «օսմանցի» կամ «մահմեդական» անվանը, իսկ իսլամիզմի և օսմանիզմի սկզբունքներին, սուլթան-խալիֆային նվիրված լինելու գաղափարին՝ թուրք ազգին պատկանելու գիտակցության՝ «ազգության» սկզբունքը»:

ԽՍՀՄ-ում շուտով պարզ դարձավ հեղափոխության արտահանման անհնարինությունը, իսկ 1930-ական թթ. միջազգային հարաբերությունների որոշակի զարգացումներ խորհրդային ղեկավարության համար հիմքեր ստեղծեցին նոր որոնումներ սկսելու Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետության տիտղոսակիր հանրույթի էթնանվան շուրջ: Մասնավորապես, 1930-ական թթ. կեսերից վատթարացան խորհրդա-թուրքական հարաբերությունները: 1932 թ. Թուրքիան անդամակցեց Ազգերի Լիգային, և Թուրքիայի արևմտամետ կողմնորոշումն այլևս ակնհայտ էր. ի պատասխան՝ 1934 թ. Լևոն Կարախանը նշանակվեց Թուրքիայում ԽՍՀՄ դեսպան: Նրան թուրքերը ճանաչում էին դեռևս Բրեստի պայմանագրի կնքումից և ակնհայտ ատելություն էին տածում նրա նկատմամբ: Ստալինի այս քայլը նշանավորեց երկու երկրների միջև հարաբերությունների սառեցումը³¹, սակայն դրա մասին կողմերից և ոչ մեկը հայտարարությամբ բացեիքաց երբևէ հանդես չեկավ, մինչդեռ մոտալուտ պատերազմի նախապատրաստությունների ընթացքում նրանց միջև տեղի ունեցավ արտաքին առևտրի և հյուպատոսությունների կրճատում: Այսպես «Իզմիրի և Կարսի սովետական հյուպատոսությունները, Օդեսայի, Բաքվի, Երևանի և Լենինականի թուրքական հյուպատոսությունները փակվեցին: Ստամբուլում ԽՍՀՄ-ի, Բաթումում Թուրքիայի հյուպատոսությունները շարունակեցին կատարել իրենց պարտականությունները»³²: Փաստորեն՝ Թուրքիայում և Խորհրդային Ադրբեջանում ապրող տիտղոսակիր հանրույթները խոսում էին թուրքերեն, իրենց ծագման մասին ունեին համանման պատկերացումներ, ուստի

²⁹ Karpat 2001, 349.

³⁰ Երեմեն 1975, 177.

³¹ Гасанлы 2008, 20.

³² Oran 2002, 323.

անհրաժեշտ էր նրանց բաժանել, մանավանդ որ հեղափոխության արտահանումը Թուրքիայի միջոցով ակնհայտորեն անհնարին էր, խորհրդաթուրքական հարաբերությունները վատթարանում էին, և որպեսզի Ադրբեջանն իր թուրքականությամբ չդառնար թուրքական «5-րդ շարասյուն» ԽՍՀՄ-ի ներսում, անհրաժեշտ էր վերաձևել «ադրբեջանական» ինքնությունը:

Ազգային քաղաքականությունը Իրանում

XX դարում Իրանի բնակչությունը բաղկացած էր բազմաթիվ ժողովուրդներից, ցեղերից ու ցեղային միավորումներից: Իրանի շահ Ռեզա Փահլավին ևս հասկանում էր ազգային պետության ստեղծման անհրաժեշտությունը: Հենց այդ շրջանում էլ ձևավորվել էր իրանական ազգայնական գաղափարախոսությունը՝ պանիրանիզմը, որի հիմքում ընկած էին իրանալեզու ժողովուրդների արիական ծագման, միասնական իրանական ազգի և հինավուրց իրանական պետության վերականգնման գաղափարները³³: Այս նպատակի իրականացմանն էին միտված երկրի ներքին կյանքում կատարված փոփոխությունները, որոնք վերաբերում էին գրեթե բոլոր ոլորտներին: Ռեզա շահը խնդիր էր դրել ստեղծել կենտրոնացված պետություն, խաղաղեցնել անկառավարելի ցեղերին, սաստել սնահավատ հոգևորականներին, տարածել պարսկերենը և արաբերեն բառերը փոխարինել պարսկերենով, բացել նոր դպրոցներ, բարելավել կանանց կարգավիճակը, վերացնել տիտղոսները, խարխլել ավատական կարգը և ամենակարևորը՝ ձգտել երկիրը միավորել մեկ լեզվով, մեկ մշակույթով և մեկ ազգային ինքնությամբ³⁴: Մեծ նշանակություն էր տրվում պատմական և հատկապես նախաիսլամական անցյալին՝ որպես բնակչության միավորման հզոր միջոց, և շեշտադրվում էր արիականությունը: Ավելին, 1934 թ. շահի որոշմամբ «Պարսկաստան» անվանումը փոխարինվեց «Իրան»-ով: Կառավարությունը մեկնաբանեց, որ նախկին անվանումը կապվում է Ղաջար դինաստիայի հետ և իրականում վերաբերում է միայն Ֆարս նահանգին, մինչդեռ Իրանը ոգեկոչում է նախկին փառքը և նշանակում է արիական ռասայի ծննդավայրը³⁵: Նման գործընթացներն Իրանում իրենց ազդեցությունն էին թողնում նաև Ադրբեջանի նկատմամբ ԽՍՀՄ ազգային քաղաքականության վրա, քանի որ պատմական Ատրպատական-Ադրբեջանը և դրա բնակչությունը նույնպես այդ գործ-

³³ Ստեփանյան 2006, 41:

³⁴ Abrahamian 2008, 96. Հմմտ. նաև Sheffer 2002, 54.

³⁵ Abrahamian 1983, 143.

ընթացի մաս էին կազմում: Շահի բացառիկ քաղաքականությունը փոխեց իրանական Ադրբեջանի բնակչության քաղաքական և տնտեսական կարգավիճակը՝ նրան վերածելով անտեսված ազգային փոքրամասնության³⁶: Այդ կարգավիճակից դուրս գալը և համաիրանականությանն ինտեգրվելը թվում էր խնդրի լուծման միակ միջոց: Պարսկերենի տարածումը թուրքերենի փոխարեն դարձավ ամենակարևոր միջոցառումներից մեկն Իրանական Ադրբեջանի թյուրքախոսներին ազգային նոր միջավայրին ինտեգրելու համար: Գաղափարախոսական առումով նրանք համարվեցին «թուրքացված արիացիներ»՝ իրանական ծագմամբ, և իշխանությունը խթանում էր թուրքերի՝ որպես քոչվոր բարբարոսների ժառանգների մշակույթի և ռասայի նկատմամբ թերարժեքության զգացումը՝ հակադրելով պարսկական քաղաքակրթությանը³⁷: Ընդամին, Իրանական Ատրպատականի բնակչությունը, թեև թյուրքալեզու, սակայն էթնիկ առումով իրեն համարում էր կապված իրանական աշխարհի հետ, քանի որ կազմավորվել էր իրանական ամուր ենթաշերտի վրա, որն ուներ մշակութային խոր ավանդույթներ և պատմական արմատներ³⁸՝ ի տարբերություն Խորհրդային Ադրբեջանի տիտղոսակիր ժողովրդի: Գերմանա-իրանական հարաբերությունների ջերմացումը և՛ գաղափարախոսական, և՛ տնտեսական առումով ևս անհանգստացնում էր Խորհրդային Միությանը: Ոչ պակաս կարևոր էր խորհրդա-իրանական հարաբերությունների բնույթը: Ինչպես Ռուսական կայսրությունը, այնպես էլ Խորհրդային պետությունը հավակնություն ունեին Հյուսիսային Իրանի նկատմամբ: Այս առումով տեղին է նշել ակադեմիկոս Վ. Բարտոլդի՝ 1924 թ. Ադրբեջանի պետական համալսարանում կարդացած դասախոսության մի հատվածը. ուսանողի հարցին, թե արդյո՞ք իրենք իրավունք ունեն իրենց երկիրը կոչելու Ադրբեջան, նա պատասխանում է. «...եթե անհրաժեշտ էր ընտրել եզրույթ, որը կընդգրկեր ներկայիս Ադրբեջանի ողջ տարածքը, ապա կարելի էր ընտրել Առան անվանումը, իսկ Ադրբեջան եզրույթն ընտրվեց, որովհետև, երբ ստեղծվեց Ադրբեջանի հանրապետությունը, նախատեսվել էր, որ պարսկական և այս Ադրբեջանները կմիանան»³⁹: Թերևս սրանով է բացատրվում նաև Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ խորհրդային բանակի մուտքն Իրան: Ակադեմիկոսն իր դասախոսություններում, խոսելով Իրա-

³⁶ Ahmadoghlu 2019, 9.

³⁷ Souleimanov 2011, 78.

³⁸ Ասատրյան, Գևորգյան 1990, 10:

³⁹ Бартольд 1963, 703.

նական Ատրպատականի և Ադրբեջանի Հանրապետության էթնիկ դիմագծի մասին, գերազանցապես շեշտում է թյուրքական ներթափանցմամբ առաջացած էթնոլեզվական արմատները:

Այսպիսով՝ ազգաստեղծման քաղաքականությունը Թուրքիայում ու Իրանում, որը, մի կողմից, ուներ էթնոլեզվական և կրոնական գիծ և մշակութային առնչություն Ադրբեջանի հետ, մյուս կողմից՝ Խորհրդային Միության ու նրա մերձավորարևելյան հարևանների միջև խորացող տարածայնությունները հանգեցրին ադրբեջանական ինքնության հարցում «պաշտպանողական» վերափոխումների:

Թուրքականության հեռացումն ազգային ինքնության ընկալումներից կարող էր Խորհրդային Ադրբեջանի տիտղոսակիր բնակչության ինքնության որոշարկումը դարձնել խոցելի և դյուրաթեք դեպի իրանական ազգայնականությունը: Բանն այն է, որ եթե Իրանական Ադրբեջանի թյուրքախոսները բանավոր թյուրքերենը վերցրած իրանական-արիական ծագում ունեին, և եթե իրապես ռուսական նվաճմամբ պատմական Ատրպատական-Ադրբեջանը բաժանվել էր երկու մասի (ինչը, իհարկե, չէր համապատասխանում իրականությանը, սակայն շուտով քաղաքական նպատակներով ձևակերպվեց և ընդունվեց Խորհրդային Միությունում որպես երկու Ադրբեջանների տեսություն), ապա «Հյուսիսային Ադրբեջանի» (Խորհրդային Ադրբեջան) բնակչությունը ևս ունի որոշ չափով համանման իրանա-արիական ծագում, ինչը չէր կարող համապատասխանել տվյալ պահին ԽՍՀՄ-ի արտաքին և ներքին մոտեցումներին: Փաստորեն, անհրաժեշտ էր գտնել այնպիսի էթնանուն և հետևապես ազգային ինքնության այնպիսի բանաձև, որը Խորհրդային Ադրբեջանի թյուրքալեզու մահմեդական բնակչությանը կտարանջատեր ժամանակի և՛ թուրքական, և՛ իրանական ազգաշինության գործընթացներից՝ համապատասխանելով ԽՍՀՄ-ի ներքին ազգային քաղաքականության բնույթին ու բովանդակությանը: Իսկ այդ բանաձևը, ըստ Ստալինի, Խորհրդային Ադրբեջանի մահմեդական թյուրքալեզու բնակչությանը՝ համապատասխան պետության անվանը, «ադրբեջանցի» կոչելն էր՝ նրանց վերագրելով մարական ծագում: Ձևական (ֆորմալ) առումով այս փոփոխության համար առիթ դարձավ Ստալինի հետևյալ միտքը, թե «Ադրբեջանի հիմնական ազգությունը ադրբեջանցիներն են»⁴⁰:

Փաստագրական առումով անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել 1936 թ. ընդունված ստալինյան սահմանադրության բնորոշ գծերին:

⁴⁰ Сталин 1934, 110.

ԽՍՀՄ-ի ամենաազատական սահմանադրությունը լինելով հանդերձ՝ դրանում առաջնային տեղը հատկացվեց «հայրենիք» հասկացությանը, սոցիալիստական հայրենիքին, սոցիալիստական պետությանը, և նախկին հեղափոխական, ինտերնացիոնալ արժեքներին փոխարինելու եկան պետական, հայրենասիրական արժեքները (որոնք, իհարկե, ունեին սոցիալիստական բովանդակություն)⁴¹: Համեմատենք 1921, 1927 և 1937 թթ. Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանադրությունները: Այսպես՝ 1921 թ. սահմանադրության I բաժնի I գլխի II հոդվածով՝ «Ադրբեջանական Հանրապետությունը Ադրբեջանի բոլոր աշխատավորների [ընդգծումը մերն է - Ա.Հ.] ազատ սոցիալիստական հասարակություն է»⁴²: 1927 թ. սահմանադրության I բաժնի I գլխի II հոդվածով՝ «Ադրբեջանական հանրապետությունը Ադրբեջանի բոլոր աշխատավորների [ընդգծումը մերն է - Ա.Հ.] սոցիալիստական պետությունն է»⁴³: 1937 թ. սահմանադրության I բաժնի I գլխի երկրորդ հոդվածով. «Ադրբեջանական ԽՍՀ քաղաքական հիմքը կազմում են աշխատավորների պատգամավորական խորհուրդները, որոնք ստեղծվել և ամրացել են կալվածատերերի և կապիտալիստների իշխանության տապալման հետևանքով, պրոլետարիատի դիկտատուրայի նվաճման, *ադրբեջանցի ժողովրդի* [ընդգծումը մերն է - Ա.Հ.]՝ ցարիզմի ազգային լծից և ռուսական իմպերիալիստական բուրժուազիայից ազատագրվելու և ազգայնական հակահեղափոխության ջարդի շնորհիվ»⁴⁴: Դժվար չէ նկատել, որ առաջին երկու սահմանադրություններում որևէ էթնիկ շեշտադրում՝ որպես պետության հիմք, չկա, մինչդեռ ստալինյան սահմանադրության մեջ շեշտվում է «ադրբեջանցի ժողովուրդ» արտահայտությունը, որը դարձյալ բացակայում է 1978 թ. խորհրդային վերջին սահմանադրության մեջ: Նույնանման իրողություն են պարունակում մարդահամարների տվյալները. դեռևս 1921 թ. Ադրբեջանում անցկացված գյուղատնտեսական մարդահամարի աղյուսակներում դարձյալ որպես Ադրբեջանի տիտղոսակիր հանրության ընդհանրական անվանում՝ հիշատակվում են «ադրբեջանական թյուրքերը» (тюрки азербайджанские)⁴⁵: 1926 թ. առաջին համամիութենական մարդահամարի

⁴¹ Левашко 2013, 16.

⁴² Конституция (Основной закон) Азербайджанской Социалистической Советской Республики 1921, 25.

⁴³ Конституция (Основной закон) Азербайджанской Социалистической Советской Республики 1927, 22.

⁴⁴ Конституция (Основной закон) Азербайджанской Социалистической Советской Республики 1961, 3.

⁴⁵ Карапетян 1991, 9.

Ժամանակ նշվում են ուղղակի «թուրքեր»՝ առանց հստակ տարրորոշման⁴⁶։ Մինչդեռ 1939 թ. մարդահամարի՝ «ԽՍՀՄ բնակչությունը ըստ ազգությունների և մայրենի լեզվի» բաժնում առաջին անգամ հիշատակվում են «ադրբեջանցիները»⁴⁷։ Սակայն դեռևս անորոշ է՝ այդ անվանումը քաղաքացիակա՞ն բնույթ ունի, թե՞ էթնիկ։ Ազգագրագետ Հրանուշ Խառատյանի իրավացի դիտարկմամբ՝ «Արտածուած լինելով «Ադրբեջան» երկրի անունից՝ այս տերմինը բնակչության մեջ երկար ժամանակ չէր յստականում՝ Ադրբեջանի ողջ բնակչությանն է վերաբերում, թե՞ միայն «թրքալեզու մահմեդականներին։ Ադրբեջանի ոչ մի էթնոսոցիոլեզուա-մշակութային միավոր իրեն չէր նոյնականացնում «ադրբեջանցի» տերմինի հետ»⁴⁸։ Ուստի անհրաժեշտ էր կառուցարկել նախ ադրբեջանականության գաղափարը, այնուհետև այն արտածել բնակչության ընկալումների մեջ կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում՝ սկսած պատմաշինությունից, լատինականացված այբուբենը կիրիլյանով փոխարինումից մինչև առօրյա դրսևորումներ, որի առաջնային նպատակը թյուրքականության արտահայտումը սահմանափակելն էր։ Նման զարգացումները համընկան ստալինյան բռնաճնշումների տարիներին, և արքորվածների կամ բռնադատվածների հիմնական մեղադրանքներից մեկը հակումն էր պանթյուրքիզմին։

Եզրակացություններ

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ, եթե XX դարասկզբին պանթյուրքիզմի տարածումն իր անուղղակի ներդրումն ունեցավ Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդականների թուրքական ինքնության արտահայտման և Ադրբեջան պետության ստեղծման հարցում, ապա 1930-ական թթ. վերջին պանթյուրքիզմի դեմ պայքարը՝ որպես ԽՍՀՄ-ում ընդհանուր հակաազգայնական քաղաքականության արտահայտություն, դարձավ «ադրբեջանականացման» խթաններից մեկը։ «Ադրբեջանցի» անվանումը տրվեց Խորհրդային Ադրբեջանի թյուրքալեզու բնակչությանը՝ հղելով Ադրբեջան անունով պետության գոյության հանգամանքին, այսինքն՝ «ադրբեջանցի» էթնանունը ծագեց «Ադրբեջան» պոլիտոնիմից, որն էլ, իր հերթին, վերցվել էր մեկ այլ տարածքի նկատմամբ կիրառված անվանումից։ Այսինքն՝ տվյալ դեպքում ոչ թե պոլիտոնիմն է ծագում էթնոնիմից, այլ ընդհակառակը։ Եվ դա հստակ

⁴⁶ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 1928, 16.

⁴⁷ Всесоюзная перепись населения 1939 года 1992, 80.

⁴⁸ Խառատյան 2012, 303:

բացատրում է եղելությունը շրջելու խորհրդային իշխանության և ադրբեջանցի պատմաբանների ցանկությանը համապատասխան հետազա պատմաշինության տրամաբանությունը:

Գրականություն

- Ասատրյան Գ., Գևորգյան Ն. 1990, Ադրբեջան. Յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, «Գիտելիք», 25 էջ:
- Բաղդասարյան Ս., 2001, Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թթ., Երևան, «Հանգակ-97», 160 էջ:
- Գալստյան Վ.Ա. 2017, ԺԹ դարի երկրորդ կեսին թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի ձևավորման դերը Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության էթնո-համախմբման գործընթացում, պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 178 էջ:
- Երեմեն Դ.Ե. 1975, Թուրքերի ծագումը, Երևան, «Հայաստան», 356 էջ:
- Ջոլյան Մ. 2007, Ազգային քաղաքականությունը Խորհրդային Ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, 21-րդ դար, N 4(18), «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, Երևան, էջ 25-42:
- Խառատեան Հ. 2012, «Ադրբեջանցիները», «կովկասալեզուները» և «իրանալեզուները». Ինքնության զարգացումներն Ադրբեջանում, «Հանդես ամսօրեայ», ՃԻՀ տարի, Վիեննա-Երևան, «Մխիթարեան հրատարակչութիւն», էջ 271-335:
- Համամիութենական մարդահամար 1926 թ., Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետություն, բաժին II, Ջբաղմունքները, 1930 թ., «ԱՍՖԻՍ Հենտվիճվար», Թիֆլիս, 79 էջ:
- Ստալին Ի.Վ. 1948, Երկեր, Երևան, «Հայպետհրատ», 491 էջ:
- Ստեփանյան Լ. 2006, Ռեզա շահ Փահլավի կառավարության ներքին քաղաքականությունն Իրանում (1925-1941 թթ.), պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան:
- Վարդանյան-Այվազյան Թ. 2015, Ազգային քաղաքականությունն Անդրկովկասում 1902-1930-ական թթ.: «Արմատավորման» առանձնահատկությունները, «21-րդ դար», N 2 (60), «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, էջ 91-106:
- Бабаян Д. 2012, Азербайджано-Карабахский конфликт: этнополитика и безопасность, Конфликты и проблемы безопасности, Россия и новые государства Евразии, N 4, Москва, с. 32-42.
- Баберовский Й. 2003, Красный террор, история сталинизма, Москва, «Российская политическая энциклопедия», 278 с.
- Бартольд В.В. 1963, Сочинения, т. II, часть 1, Москва, «Наука», 1024 с.
- Бромлей Ю.В. 1983, Очерки теории этноса, Москва, «Наука», 411 с.
- Вейденбаум Е. 1888, Путеводитель по Кавказу, составленный по поручению командующего войсками округа, Тифлис, «Канцелярия главноначальствующего Гражданской частью на Кавказе», 434 с.
- Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г., вып. 4: Народность и родной язык населения СССР, 1928, Москва, «ЦСУ Союза ССР», 138 с.
- Всесоюзная перепись населения 1939 года, основные итоги, 1992, Москва, «Наука», 256 с.

- Гасанлы Д. 2008, СССР – Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953), Москва, «Центр пропаганды», 663 с.
- История Азербайджана, в трех томах, т. I, 1958, Баку, Академия наук Азерб. ССР, Институт истории, 423 с.
- Карапетян М. 1991, Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (по сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.), Ереван, Армянское общенациональное движение, 20 с.
- Конституция (Основной закон) Азербайджанской Социалистической Советской Республики 1921, Утверждена 1-ым Всеазербайджанским съездом Советов 19 мая 1921 г., Баку.
- Конституция (Основной закон) Азербайджанской Социалистической Советской Республики 1927, Утверждена Всеазербайджанским съездом Советов V созыва 26-го марта 1927 г., Баку.
- Конституция (Основной закон) Азербайджанской Социалистической Советской Республики. С изм. и доп., принятыми на I, II, III и IV сессиях Верховного Совета Азерб. ССР пятого созыва, 1961, Баку, «Азернешр», 32 с.
- Левашко В.О. 2013, Конституция 1936 года, тенденция гражданственности, патриотизма и тоталитаризма, «Царскосельские чтения», NXVII, с. 12-20.
- Национальная политика. ВКП(б) в цифрах 1930, Москва, «Коммунистическая академия», 328 с.
- Сталин И.В. 1934, Марксизм и национально-колониальный вопрос, Москва, «Партиздат ЦК ВКП(б)», 232 с.
- Abrahamian E. 1983, *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey, Princeton University Press, 561 p.
- Abrahamian E. 2008, *The History of Modern Iran*, New York, Cambridge University Press, 264 p.
- Ahmad F. 1993, *The Making of Modern Turkey*, London, Routledge, 252 p.
- Ahmadoghlu R. 2019, Azerbaijani National Identity in Iran, 1921-1946: Roots, Developments and Limits, – *The Journal of the Middle East and Africa* 10(3), p. 1-26.
- Altstadt A. 1992, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford, Hoover Institution Press, 331 p.
- Atabaki T. 2001, *Recasting Oneself, Rejecting the other: Pan-turkism and Iranian Nationalism, Identity Politics in Central Asia and the Muslim World: Nationalism, Ethnicity and Labour in the Twentieth Century*. London, Tauris & Company, 80 p.
- Galichian R. 2012, *Clash of Histories in the South Caucasus*, London, Bennett & Bloom, 236 p.
- Karpat K. 2001, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, 553 p.
- Martin T. 2001, *The Affirmative Action Empire, Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Cornell University Press, 496 p.
- Sheffer B. 2002, *Borders and Brethren, Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, Cambridge, MIT Press, 251 p.
- Smith A. 2009, *Ethno-symbolism and Nationalism: a Cultural Approach*, London, Routledge, 192 p.
- Smith J. 1999, *The Bolsheviks and the National Question, 1917-1923*, New York, St. Martin's Press, 281 p.
- Souleimanov E. 2011, The Evolution of Azerbaijani Identity and the Prospects of Secessionism in Iranian Azerbaijan, *The Quarterly Journal* 11(1), p. 77-84.
- Swietochowski T. 1985, *Russian Azerbaijan, 1905-1920, The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, 272 p.

- Yilmaz H. 2013, The Soviet Union and the Construction of Azerbaijani National Identity, in the 1930s, Iranian Studies, vol. 46, No. 4, p. 511-533.
- Atatürk K. 1970, Nutuk, Cild I: 1919-1920, Milli eğitim basimevi, İstanbul, 432 s.
- Nesibli N. 2001, Azerbaijanin milli kimlik sorunu, Avrasia Dosyasi, İlkbahar 2001-Sayı 1 Azerbaijan Özel Üç Aylık Uluslararası İlişkilr ve Stratejik Araştırmalar Drgisi, s. 132-160.
- Oran B. 2002, Türk dış politikası (cilt 1-1919-1980), İstanbul, iletişim Yayıncılık, 900 s.
- Aşirli A. 2009, Azərbaycan mətbuatı tarixi: 1875-1920, Bakı, «Əlm və Təhsil», 172 s.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՏԻՏԴՈՍԱԿԻՐ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ «ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻ» ԱՆՎԱՆԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Անուշ Հարությունյան

Ամփոփում

XIX դ. սկսված էթնոհամախմբման գործընթացը Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում դեռևս չէր հանգեցրել ընդհանրական էնդոէթնոնիմի՝ ինքնանվան ստեղծմանը, որը էթնոսի ինքնության որոշարկման կարևորագույն բաղադրիչներից է: Ռուսական տիրապետության շրջանում թյուրքալեզու մահմեդականների նկատմամբ կիրառելի էր «թաթար» անվանումը՝ որպես էթնոնիմ, իսկ Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության շրջանում՝ «թուրք» անվանումը: Արդեն 1920-ական թթ. ԽՍՀՄ-ի բնիկացման քաղաքականությամբ ի հայտ եկավ «տիտղոսակիր» ժողովուրդ հասկացությունը, և շուտով անհրաժեշտություն առաջացավ վերափոխել այդ ժողովրդի ինքնությունն այնպես, որ չհայտնվի թուրքական և իրանական ազգաշինության գործընթացների ազդեցության տակ: Անհրաժեշտ էր գտնել այնպիսի «լուծում», որը կհամապատասխաներ ԽՍՀՄ-ի էթնոտարածքային սկզբունքին, իսկ դա, ըստ Ստալինի, պետության անվանը համապատասխան թյուրքալեզու մահմեդական տիտղոսակիր ժողովրդին «ադրբեջանցի» անվանելն էր: Դա ամրագրվեց 1937 թ. Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմանադրությամբ:

Բանալի բառեր՝ էնդոէթնոնիմ, տիտղոսակիր ժողովուրդ, բնիկացում, Թուրքիա, Իրան, ստալինյան սահմանադրություն, «ադրբեջանցիներ»:

К ВОПРОСУ О НАЗВАНИИ ТИТУЛЬНОЙ НАЦИИ СОВЕТСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНА «АЗЕРБАЙДЖАНЦАМИ»

Ануш Арутюнян

Резюме

Начавшаяся в XIX веке этноконсолидация среди мусульман Восточного Закавказья еще не привела к созданию общего эндоэтнонима, который яв-

ляется одним из важнейших компонентов определения идентичности этноса. Во времена российского владычества в качестве этнонима использовалось название «татары», а в период Азербайджанской демократической республики – «тюрки». Уже в 1920-ые гг. в результате т.н. коренизации сформировалась концепция «титульной» нации, а вскоре возникла и необходимость такого типа преобразования идентичности, который исключал бы возможность влияния турецкой или иранской идентичности. Необходимо было найти «решение», которое не противоречило бы этнотерриториальному принципу СССР. Последнее, по мнению Сталина, предполагало соответствие этнонима названию государственного образования. Так тюркоязычные мусульмане Советского Азербайджана были названы «азербайджанцами», что было утверждено конституцией Азербайджанской ССР 1937 года.

Ключевые слова – эндоэтноним, титульная нация, коренизация, Турция, Иран, сталинская конституция, «азербайджанцы».

ON THE ISSUE OF CALLING THE TITULAR NATION OF SOVIET AZERBAIJAN "THE AZERBAIJANIS"

Anush Harutyunyan

Abstract

The process of ethnoconsolidation among the muslims of Eastern Transcaucasia (since the 19th century) hadn't led to the creation of general endoethnonym, which is one of the most important components of the determination of national identity. During Russian rule the name "tatar" was used as an ethnonym, and in the period of Azerbaijan Democratic Republic the name "Turk" was used. Already in 1920 s. due to the policy of nativization, the concept of "titular" nation was formed and soon the problem of transformation of identity arose to protect it from the impacts of Turkish and Iranian nation-building processes. It was necessary to find such a solution, which would correspond to the ethno-territorial principle of the USSR, which, according to Stalin, could be reflected in the calling of the Turkic-speaking Muslims of Soviet Azerbaijan - "the Azerbaijanis". This was fixed by the constitution of Azerbaijan SSR in 1937.

Key words – endoethnonym, titular nation, nativization, Turkey, Iran, Stalin's Constitution, "the Azerbaijanis".